

הרס העיר העתיקה בטבריה, 1948–1949

מוסטפא עבאסי

מבוא

הרס היישובים הערביים במלחמת 1948 ואחריה, ועיצובם מחדש של המרחב והנוף בארץ, נדונו במחקרים של חוקרים ישראלים ופלסטינים כאחד. בין הישראלים שחקרו את הנושא אציין את ארנון גולן, בני מוריס, יאיר פז ותמיר גורן,¹ ובין הפלסטינים – וליד ח'אלדי, ע'אזי פלאח, בשיר ניג'ם ובשארה מעמר.² רוב המחקרים עסקו במעשי ההרס בהקשר הרחב בכל חלקי הארץ, בעת המלחמה ואחריה, ותרומתם רבה ללימוד הגאוגרפיה ההיסטורית של הארץ והשינויים שעברו על היישובים הערביים העירוניים, הכפריים והמעורבים ואשר הביאו לעיצובו מחדש של הנוף.

מאמר זה עוסק בפרשת הרס טבריה העתיקה כמקרה חקר נפרד, ומנסה להתחקות אחר שלביו ואחר הגורמים שעמדו מאחוריו. זאת נוסף על לימוד תהליך קבלת ההחלטות וההשלכות שהיו לו על התושבים היהודים של העיר העתיקה.³ מחקר זה אינו הראשון

1. ארנון גולן, שינוי מרחבי – תוצאות מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1948–1950, קריית שדה-בוקר 2001; Arnon Golan, 'The Politics of Wartime Demolition and Human Landscape Transformation', *War in History*, 9, 4 (2002), pp. 431-445; יאיר פז, 'שימור המורשת האדריכלית בשכונות הנטושות לאחר מלחמת העצמאות', קתדרה, 88 (תשנ"ה), עמ' 95-134; Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge 2004; תמיר גורן, מתלות להשתלבות: השלטון הישראלי וערביי חיפה, 1948–1950 – בחינה היסטורית וגאוגרפית, חיפה 1996.
2. Walid Kalidi, (ed.), *All That Remains: The Palestinian Village Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington DC 1992; Ghazi Falah, 'The 1948s Israeli-Palestinian War and its Aftermath: The Transformation and De-Signification of Palestine's Cultural Landscape', *Annals of the Association of American Geographers*, 86, 2 (1996), pp. 256-258; Nijim Basher, Muammar Beshra, *Toward the De-Arabization of Palestine/Israel 1945-1977*, Dubuque, IA 1984.
3. הואיל ומאמר זה מתמקד בשאלת ההרס לאחר פינוי התושבים הערבים, אין ככוונתי לדרון בצד הערבי, לא במהלך הלחימה ולא אחריה. עניין ערביי טבריה מחייב מחקר נפרד.

העוסק בפרשת הרס טבריה, שהרי גם גולן, פז ומוריס כתבו על הפרשה ותרמו רבות להבנתה, אלא שהם עשו זאת כאמור כחלק מדיון בתופעת ההרס בכלל, ולא דווקא בטבריה. בספרו שינוי מרחבי דן גולן במכלול הרחב של התופעה בתוך המלחמה ובעקבותיה, ואילו במאמר שכתב⁴ הוא דן במקרים של טבריה ויפו. גם פז דן במקרים של טבריה, יפו ועכו בצד חקר עבודתה של הוועדה הבין-משרדית העליונה לשימור, ואילו מוריס מזכיר את הפרשה בדיונו על יוסף נחמני והשאלה הערבית ב-1948.⁵

מאמר זה מסתמך גם על מקורות ראשוניים, כמו הפרוטוקולים של עיריית טבריה ושל הוועדה הממשלתית שהוקמה אחרי ההרס, ועל ארכיון 'יד שטרית' בטבריה שתורמתו רבה לבדיקה מקיפה של הרס טבריה העתיקה. מודגשים במיוחד המניעים להרס, ותפקידם של העירייה והעומדים בראשה ושל גורמים מקומיים אחרים בהוצאתו אל הפועל – כל זה בצד מידע נוסף ומפורט על ממדי ההרס ועל פעילות הוועדה הממשלתית. ובעיקר נברקת עמדת קורבנות ההרס, תושבי העיר העתיקה היהודים מבני היישוב הישן, ומאבקם העיקש במהלך ההרס ובעקבותיו, לנוכח הטיפול הממושך והסחבת בהסדרת הפיצויים ושיכון המפונים.

הרס העיר העתיקה של טבריה הוא לדעתי מקרה מיוחד ומעניין מכמה סיבות: בדברים שכתבו גורמים מקומיים ואחרים – שלא כמו ספרות המחקר – אין לו אזכור, ואפילו עורך ספר טבריה, עורד אבישר, התעלם מהנושא; גם ראש העיר לשעבר משה וייס (צחר), שהיה פעיל ביותר במעשי ההרס, נמנע מאזכור הפרשה בסקירה ההיסטורית המפורטת שכתב.⁶ במסורת היהודית נחשבת טבריה אחת מארבע ערי הקודש, יחד עם ירושלים, חברון וצפת. בעיר קבורים חכמים לדורותיהם ובהם הרמב"ם,⁷ והנה העיר הקדושה נהרסה דווקא בידי מקדשיה. כמו כן טבריה היתה עיר מעורבת ערבית-יהודית, שייחודה בכך שהבעלות על הרכוש בה נחלקה כמעט שווה בשווה בין בני שני הלאומים. התושבים הערבים פונו, ותושביה היהודים נשארו וניהלו מאבק ממושך עם העירייה, הצבא והממשלה כדי למנוע את ההרס. אולם הם נכשלו, מה שעשוי ללמדנו על מידת הנחישות שגילו שלטונות ישראל להרוס את העיר על אף הפגיעה ביהודים בני 'היישוב הישן', ועשוי להצביע על המגמה שהובילה את ההרס בארץ כולה. אנסה אפוא לענות על חמש שאלות מרכזיות:

1. כיצד התרחש פינוי התושבים היהודים.
2. מה היה מצב הבתים בעיר העתיקה לפני ההרס, כיצד נהרסה העיר ומי עמד מאחורי ההרס.

4. Golan, 'The Politics of Wartime Demolition and Human Landscape Transformation' (above note 1)

5. בני מוריס, תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ-ישראל 1936-1956, תל-אביב 2000, עמ' 58-103.

6. בפרק הקצר שכתב משה וייס בספר טבריה תחת הכותרת 'עם מדינת ישראל', הוא סקר בפירוט את תולדות העיר בשנים הראשונות לקום המדינה, אולם התעלם לחלוטין מפרשת ההרס. עורד אבישר, ספר טבריה: עיר כינורות ויישובה בראי הדורות, ירושלים 1973, עמ' 142-143.

7. שם, עמ' 229-240.

הרס העיר העתיקה בטבריה

3. מה היתה תגובת היהודים תושבי העיר העתיקה על הרס בתיהם בידי צבאם וממשלתם.
4. מה היתה עמדת הממשלה, כיצד טיפלה בשאלת ההריסות, ומה היה תפקידה של 'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה',⁸ שהקימה הממשלה.
5. כיצד התבצעו ההפקעה ותשלום הפיצויים.

פינוי התושבים היהודים מהעיר העתיקה

בשנת 1922 מנו יהודי טבריה 4427 נפש – 63.7% מהתושבים; ב־1931 הם מנו 5381 נפש – 66.6% מתושבי העיר, וב־1945 6000 נפש – 52.9% מאוכלוסייתה. מספר הערבים בשנת 1922 היה 2523 – 36.3% מהתושבים. המספר עלה ל־2702 נפש ב־1931 – 33.4% מהאוכלוסייה; והגיע ב־1945 ל־5310 נפש – 47.1% מהתושבים.⁹ בעיר העתיקה של טבריה גרו מאות יהודים, רובם מהעדה הספרדית. השאר גרו בשכונות החדשות מחוץ לחומות העיר.¹⁰ בבעלות יהודי העיר העתיקה היו נכסים רבים: בתי מגורים, חנויות ובתי־מלאכה. רבים מהם התפרנסו מהשכרת חדרים לאלפי הנופשים שפקדו את העיר בקיץ או לבאי מרחצאות טבריה.

גם לאחר החלטת החלוקה ופרוץ מעשי האלימות בחלקים שונים של הארץ הוסיף השקט לשרור בטבריה, שהיתה ידועה ביחסים הטובים בין שני העמים שדרו בה.¹¹ מצב זה נמשך עד 8 במרס 1948, אז אירעה בעיר התקרית הראשונה: אש נורתה ונוצרה מהומה, ונפצעו בה יותר מ־20 בני־אדם משני הצדדים.¹² בעקבות זה הגיעו מנהיגי שתי הקהילות להסכם שביתת־נשק, שנודע בשם 'ההסכם הטברייני'. הם הסכימו, בין השאר, שיהודים וערבים יוכלו להיכנס חופשי לכל שכונות העיר בתנאי שלא יישאו נשק. כמו כן סוכם שנציגי שני הצדדים יקיימו ביניהם מגעים שוטפים לטיפול בכל אירוע.¹³ למרות ההסכם פונו במהלך

8. זהו שמה של הוועדה כפי שאנו למדים מהמכתב הרחוף שהפנה היו"ר שלה לחבריה, משר המשטרה אל חברי הוועדה, ארכיון יד שטרית (א"ש) 34/2.
9. Public Record Office, *Palestine Blue Book*, CO 821/11, Census of 1922, Census of 1931, p. 125.
10. ראו מפת העיר משנת 1947.
11. על היחסים בין הערבים והיהודים בעיר בתקופת המנדט ראו: מוסטפא עבאסי, 'משפחת טברי והנהגת הקהילה הערבית בטבריה בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט', קתדרה, 120 (תשס"ו), עמ' 195–199.
12. על המצב בטבריה: ארכיון צה"ל (א"צ) 36/49/481, 23 במרס 1948, עמ' 6–7; Log of Events, ; 93155, Date/time 275/54, War Office Sheet No. 36, דבר, 3 במאי 1968.
13. עור על ההסכם: נחום עב (עבו), המאבק על טבריה: הראשונה לשחרור ממלחמת העצמאות, תל־אביב 1991, עמ' 136–138; דבר, 3 במאי 1968; תמיר גורן, 'המלחמה על הערים המעורבות בצפון הארץ', בתוך: אלון קדיש (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח–תש"ט: דיון מחודש, א, תל־אביב

אותו החודש רוב היהודים מהעיר העתיקה — כ־145 משפחות הועברו לשכונת קריית שמואל השוכנת על מדרון ממערב לעיר העתיקה, ובעיר נשארו רק כמה משפחות יהודיות שסירבו להתפנות, ומחלקה של 'ההגנה'¹⁴

וייס ציין שפינוי התושבים היהודים נעשה בעידוד 'ההגנה' ואף ביוזמתה: 'הוחלט לפנות עד אחרון התושבים היהודים של העיר העתיקה [...] חששנו גם שהם יהיו מכשול לחופש הפעולה שלנו בעיר העתיקה כאשר יגיעו ימי הקרבות ויהיה עלינו להשתלט על חלק זה של העיר'.¹⁵ מדבריו עולה שהפינוי לא נעשה לבקשת התושבים היהודים. דברי ועד נפגעי העיר מחזקים זאת: הם הדגישו שוב ושוב כי העיר 'נמסרה [...] לידי ממשלת ישראל לפיקדון, תושבי העיר העתיקה היו שקטים, לבם היה שקט ובטוח כי ממשלת ישראל שומרת על אותו פיקדון יקר אשר נמסר לה'.¹⁶ התושבים היהודים היו בטוחים שעם תום מעשי האלימות ישוּבו לבתיהם, אולם לדבריהם נמנעה חזרתם בכוח ובאימים. לאחר תום הקרבות בעיר, ב־18 באפריל, נשארה העיר העתיקה סגורה ומסוגרת ונאסר עליהם להיכנס לתחומה. 'ההגנה' העמידה משמרות כדי למנוע אותם מלהיכנס לבתים, ומפקדי הכוחות טענו שהמצב הבטחוני המעורפל הוא המונע את חזרתם. לאחר מכן הופצו גם שמועות שהערבים הטמינו מוקשים בבתי היהודים, כך שרק המעטים שהעזו להסתכן חזרו לבתיהם.¹⁷

מצב העיר העתיקה לפני המלחמה

מהתיאורים הרבים של העיר העתיקה של טבריה בתקופת המנדט עולה שהיא היתה בנויה היטב, מוקפת חומה ושוקקת חיים. יצחק שפירא תיאר אותה בשנת 1946 כמקום נעים, בייחוד החלק הסמוך לחופי הכינרת. הוא ציין את האוכלוסייה המעורבת, ושרוב היהודים בני העדה הספרדית מתפרנסים ממסחר. את בית־הכנסת 'סניור' תיאר כיהלום המאיר את סביבתו.¹⁸ יהושע ימיני תיאר את העיר במדריך התיירות שפרסם בשנת 1947. הוא ציין במיוחד את החומות ואת המצודה בצד שכונת העיר וקברי החכמים, והציע כמה מסלולי טיולים בעיר התיירות המשגשגת.¹⁹ רבים מבתי העיר העתיקה שופצו לאחר השיטפון הגדול שפקד את טבריה ב־14 במאי 1934.²⁰

- 2004, עמ' 175; עדותו של משה צחר, בתוך: ארבעים הימים במערכה לשחרור טבריה: קובץ עדויות, תל־אביב 1993, עמ' 28.
14. על המצב בטבריה: א"צ 36/49/481, 23 במרס 1948, עמ' 1. ראו גם פניית ועד תושבי העיר העתיקה היהודים בטבריה לוועדת הביטחון בעיר, שם, 20 בפברואר ו־2 במרס 1948.
15. עדותו של משה צחר (לעיל הערה 13), עמ' 30.
16. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 13, אי"ש 2/34.
17. שם.
18. יצחק שפירא, טבריה: (תולדה והווה), ירושלים תש"ו, עמ' כה, ל-לא.
19. 'י' ימיני, מדריך לטבריה וסביבתה הקרובה, חיפה תש"ו, עמ' 21-27.
20. עב, המאבק על טבריה, עמ' 20-21.

בשנת 1946 הוכנה לטבריה תוכנית בניין ערים ובכלל זה תוכנית לשיקום חלקים מהעיר העתיקה ושילובם במרכז העסקים והמסחר העירוני, וכן פיתוח הטיילת 'ותיקון צורתם ומראיהם החיצוני של בניינים'. תוכנן אפוא שיקום ותיקון, ולא הרס, כדי לנצל את יתרונותיה הייחודיים של העיר באקלים ובנוף.²¹ לפי הסקר המקיף של הממונה על מחוז הגליל, שהסתמך על פנקסי המסים העירוניים מתקופת המנדט, היה שטחה של העיר העתיקה כ-200 דונם. לפני פרוץ המלחמה היו בה 699 בתים ובהם 2215 חדרים, מהם 439 בתים עם 1151 חדרים השייכים ליהודים, ו-260 בתים עם 1064 חדרים השייכים לערבים.²² על אף מעשי האלימות באפריל 1948, לא נגרם נזק כבד לבתי טבריה העתיקה ולרכוש היהודים שבה. בעיר לא התחולל קרב של ממש, כפי שכתב העיתון דבר: 'שחרורה לא היה קשור אמנם בקרבות מרים ובהפעלת כח גדול של לוחמים אך היו במלחמה זוטא פרשיות מרתקות'.²³ ידם של היהודים היתה על העליונה בכל שלבי הקרב, מה שסייע לשמור על רכושם. בדוח של ועד נפגעי העיר מצוין הדבר במפורש: 'הרכוש היהודי בעיר העתיקה נשאר שלם, ובמצב טוב, ובאופן אוטומטי עבר לפקוחה של ממשלת ישראל'.²⁴ בדוח אחר של הוועד נכתב שעיריית טבריה היא המפיצה את השמועות שהבתים שנהרסו בעיר העתיקה היו רעועים ולא ראויים לשימוש. הוועד האשים את העירייה בהפצת צילומי בתים שהוצתו בזדון לפני הריסתם, וטען שדברי העירייה הם 'עלילה' מאחר שרוב הבתים היו במצב טוב וראויים למגורים.²⁵ הממונה על המחוז מטעם משרד הפנים ציין שהמפונים היהודים 'הסדררו' בדירות שעזבו הערבים בחלקים החדשים של טבריה.²⁶

הרס העיר העתיקה והגורמים שעמדו מאחוריו

מהמקורות שבנמצא עולה שהעיר העתיקה של טבריה נהרסה בשלושה שלבים. הראשון היה במהלך הלחימה בעיר בחודש אפריל 1948, ובו נהרסו מעט מאוד מבנים.²⁷ השלב השני החל ביוני בקיץ 1948 כשהצבא פוצץ עוד כמה מבנים בעיר העתיקה בנימוק של צורכי ביטחון,²⁸ והשלב השלישי והאחרון החל בינואר 1949. במאי-יולי באותה השנה גם נהרסו בתים רבים בחיפה העתיקה בשטח של כ-105 דונם, במה שכונה 'מבצע שקמונה'.²⁹

21. פז (לעיל הערה 1), עמ' 97-99.
22. דוח ש' הר-אבן, הממונה על מחוז הגליל, אל שר הפנים, 14 בספטמבר 1949, אי"ש 2/34.
23. דבר, 3 במאי 1968.
24. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 4, אי"ש 2/34.
25. ציטוטים מתוך גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 4/34.ב.
26. דוח הר-אבן (לעיל הערה 22).
27. על מעשי ההרס המוגבלים האלה ראו: חיים קרייתי, 'עשרת ימי המערכה לשחרור טבריה', הארכיון לתולדות ה'הגנה' (את"ה) 1/371/80, עמ' 4.
28. גולן, שינוי מרחבי, עמ' 163; מוריס, תיקון טעות, עמ' 89.
29. ארנון גולן, 'עיצובו מחדש של המרחב הערבי לשעבר וכינונו של המרחב הישראלי', בתוך: קדיש, מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, ב, עמ' 917.

מדברי שר המשטרה בכור שטרית³⁰ עולה שההריסות נעשו על דעת הצבא והעירייה בלי שום הליך חוקי או החלטת ממשלה.³¹ לדעת השר 'פעולות ההריסה נעשו בכוונה טובה וחסרת כל מחשבה זדונית, אשר יכלה לגרור אחריה סבל והפסדים לבעלי הרכוש בטבריה'.³² מתברר שלאחר ההרס המוגבל בשלב הראשון וזמן קצר לאחר ההפוגה הראשונה (11 ביוני 1948), החליט מטה חטיבת גולני להרוס את כל העיר העתיקה ולסלול לאורכה כביש חדש, שיקשר את האזורים שמצפון לה עם אלה שמדרומה. לדברי גולן תמכו בהחלטת הצבא כמה מחברי העירייה ומהמנהיגים היהודים ובהם יוסף נחמני ומשה וייס. באוגוסט 1948 החל הצבא במעשה ההרס בסיוע מחלקת ההנדסה של עיריית טבריה.³³ לדברי שטרית, בראשית קיץ 1949 הרסו חבלנים של צה"ל, שפעלו בליווי צמוד של נחמני, עד היסוד את רוב הבתים בעיר העתיקה.³⁴ גם וייס ציין שהעירייה מינתה את נחמני לנציגה אצל הצבא, והדגיש שהדבר לא נרשם בפרוטוקול ישיבת העירייה 'מטעמים מובנים'.³⁵ בדוח אחר חזר שטרית והדגיש את הקשר בין הצבא לעירייה בפרשת ההרס: 'בראשית הקיץ של 1949 רוב הבתים בעיר העתיקה בטבריה נהרסו עד היסוד ונתערערו, והיה צורך להרסם. פיצוץ הבתים נעשה ע"י החבלנים של צה"ל בידיעת עיריית טבריה [...] החלטה על כך לא היתה בממשלה'.³⁶ שטרית הטיל אפוא את האחריות להרס ראשית על הצבא, ואחר-כך על עיריית טבריה ובייחוד על נחמני. גם מוריס מבליט את חלקו של נחמני, שבחודשים הראשונים לאחר כיבוש טבריה יעץ, ארגן, שידל, ביקש, דרבן ואף 'הקדיש [...] זמן רב לתכנון הריסת רוב העיר העתיקה של טבריה'.³⁷ גם גולן נדרש לתפקידים של נחמני וייס, ותיאר איך היו שניהם לסנגורים העיקריים של הרס העיר העתיקה.³⁸ בדוח המפורט שכתב נחמני על פרשת ההרס הוא לא התכחש לאחריותה של העירייה, ואף ציין שהיוזמה להרס היתה שלה. לדבריו, בישיבות לא רשמיות של חברי המועצה היהודים, שהיוו את מועצת העירייה אחרי עזיבת הערבים, סוכם להשפיע על הצבא

30. השר בכור שטרית נולד בטבריה בשנת 1895; בתקופת המנדט שירת בתפקידים משטריים, למד משפטים ושימש שופט שלום; כיהן בממשלה הזמנית בשנת 1948; היה הנציג היחיד בממשלה של התאחדות הספרדים בתפקיד שר לענייני מיעוטים, ולאחר מכן שר המשטרה עד שנת 1966. עמוס כרמל, הכל פוליטי: לקסיקון הפוליטיקה הישראלית, ב, ירושלים, 2001, עמ' 155.
31. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, אי"ש 2/34; פז (לעיל הערה 1), עמ' 101.
32. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, אי"ש 2/34.
33. גולן, שינוי מרחבי, עמ' 163.
34. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, אי"ש 2/34.
35. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 5 בפברואר 1950, שם; דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, שם.
36. דוח מסכם מאת שר המשטרה אל חברי הממשלה, 19 במרס 1951, שם.
37. מוריס, תיקון טעות, עמ' 89.
38. Golan (above note 1), p. 435.

שיהרוס את החלקים בעיר העתיקה שהיה עניין בהם, בהסתייגות אחת: מחיר ההרס לא יושת על העירייה.³⁹ לדבריו, העירייה דרשה להרוס את כל הבתים לאורך הקו המקשר בין בית-החולים הסקוטי בצפון לחמי טבריה בדרום,⁴⁰ כלומר בדיוק אותו האזור שחטיבת גולני ביקשה להרוס ולסלול לאורכו כביש חדש. נחמני הוסיף, שלאחר אותה ישיבה של העירייה הצליח להשפיע על הצבא להרוס על חשבוננו את כל החלק הגובל בחוף הכינרת – רצועה ברוחב של עד 150 מטר – בשטחים הנכללים בגושים 15015, 15017, 15018, 15024 ו-15025. מפה כזאת הגיש הצבא לעירייה, ולפיה הוצאו מתוכנית ההריסה כל בתי-הכנסת, המסגדים, הכנסיות וכל הבתים הראויים לשיכון. נחמני נקב גם במחירו של חומר הנפץ שהכין הצבא לביצוע התוכנית: 25,000 לירות, בלי שכר החיילים.

לצערנו הגדול, כתב נחמני, נדונה תוכנית ההריסה בישיבה משותפת במשרדי העירייה של נציגי הצבא וחברי העירייה, אולם אז שינו כמה מחברי המועצה את דעתם וביקרו בחריפות את התוכנית ואת הצבא. זאת ועוד: אותם החברים החלו לעודד את בעלי הרכוש להביע התנגדות לתוכנית ההרס,⁴¹ וזו התבטאה בין השאר במשלוח איגרות לראש הממשלה ובפנייה לבתי-המשפט. גולן מציין שעקב צעדים אלה נעצרה זמנית ההריסה.⁴² למרות ההתנגדות הראשונית והדחייה הזמנית של ההרס, המשיכו תומכי התוכנית במאמציהם להביא לידי הרס העיר העתיקה של טבריה. וייס ונחמני פנו אל שלטונות הצבא בעניין ובכלל זה לאלוף יגאל ידין. זה הורה להמשיך בהריסה בלי להתחשב בהתנגדות התושבים.⁴³ בקשר לתפקידו של ידין מציין פז: 'נתקבלה חוות דעתו של המטה הכללי (בשם האלוף ידין) שהתריעה כי יש למנוע "ככל האפשר" את חזרתם של הערבים למקומות מגוריהם הקודמים. [...] בעקבות זאת הוצאה ב-28 בינואר 1949 פקודת מטכ"ל למפקד חזית א (צפון) לבצע את ההריסה'.⁴⁴ ב-20 בנובמבר 1949 החליטה עיריית טבריה על הפקעת השטח ואיחודו בבעלות אחת, תשלום פיצויים למפונים והכנת תוכנית חדשה לפינוי ההריסות ולפיתוח המקום. כמו כן הוצעה, שאין העירייה יכולה לבצע החלטות אלה

39. במועצת עיריית טבריה היו בשנת 1942 שלושה חברים יהודים: ראש העיר שמעון דהאן, אברהם ויינברג ויוסף נחמני. משה וייס, שהיה ב-1948 ראש ועדת המצב, ציין שמיד לאחר כינון השלטון העברי בטבריה המשיכו שלושתם בתפקידם. אחר-כך מינה שר הפנים את המועצה החדשה ובה 11 חברים, וישיבתה הראשונה התקיימה ב-19 באוקטובר 1948. דהאן המשיך בתפקיד ראש העיר, וייס מונה לסגן יושב-ראש ונחמני חבר. ביוני 1950 נפטר דהאן ואת מקומו מילא וייס. בבחירות הראשונות לעירייה, בנובמבר 1950, נבחר וייס לראשות העיר. להרחבה על העירייה והרכבה בעת היא ראו: *Palestine Blue Book 1942*, CO 871/17, p. 323; אבישר, *ספר טבריה*, עמ' 142-143.

40. להרחבה על מבנה טבריה המנדטורית ראו: ימיני, *מדריך לטבריה*, עמ' 26-31.

41. הרוח של יוסף נחמני, 3 בינואר 1949, אי"ש 2/34.

42. גולן, *שינוי מרחבי*, עמ' 164.

43. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 5 בפברואר 1950, אי"ש 2/34.

44. פז (לעיל הערה 1), עמ' 102-103.

בלי עזרת הממשלה.⁴⁵ תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה מלמד על מידת האחריות של העירייה להרס:

לאחר שהצבא פוצץ כמה מקומות בעיר מטעמי ביטחון, התקיימה ישיבה של ארבעה חברי המועצה מתוך 11 חברי המועצה,⁴⁶ וכלי ידיעתם של יתר שבעת חברי המועצה [...] ארבעת אנשים אלה החליטו לנסוע לקריה ולבקש אשור הממשלה להריסת כל העיר העתיקה [...] ועל סמך האינפורמציה שהם מסרו עלה בידיהם לקבל את האישור המבוקש. מיד לאחר זה ניתנה הפקודה לשלטונות הצבא להרוס את העיר העתיקה.⁴⁷

נחמני, שהיה כאמור חבר מועצת העירייה, לא הסתיר את העובדה שהמשיך לפעול במרץ למען ביצוע ההרס בכתבו: 'אבל אין המועצה החדשה שהתחייבה בפתוח ושפור העיר, יכולה להשלים עם השארת העיר העתיקה במצב העכשווי המהווה זוהמה ולכלוך וצורתה המעוררת גועל נפש'.⁴⁸ ועד נפגעי הריסות העיר טבריה האשים את נחמני בכיצוע ההרס למען קידום ענייניו האישיים: 'ציבור הנפגעים בדעה שההריסות נעשו על ידי נחמני ולענייניו הפרטיים'.⁴⁹ גם לדעת וייס היו ההריסות צעד ראשון של מהלך שנועד לשנות את פני העיר העתיקה. הצעד השני היה אמור, לדבריו, להיות החייאתה ושיקומה באמצעים ממשלתיים.⁵⁰

כדי לחדש את תהליך ההרס שהופסק כאמור באוגוסט 1948, ולורזו, החלו הצתות מכוונות. נחמני ציין זאת בלי לומר מי יזם את הצתות ומי שלח את המציתים. הוא ציין שרבים מהבתים שנשרפו וניזוקו סיכנו עוברי אורח ומבקרים, ואילו רוב הבתים שלא נשרפו לא התאימו למגורים מטעמי בריאות. לדעתו אסור לאפשר השתכנות בהם, והוא דרש להרסם מיד, אחרת ימצאו תושבי טבריה את עצמם בפני 'עובדה מעציבה של חורבן'.⁵¹ עמנואל מלכא, מזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, ציין שמעשי ההצתה החלו בקיץ 1948: 'לפתע נראו להבות אש אחדות בבתים של יהודים, וערבים. העירייה אשר בדרך כלל מזדרזת לשלוח מכבי אש לכל דליקה בעיר, לא נקפה אצבע בשריפות אלה, כל יום הוצתו לפתע כמה בתים באזורים שונים של העיר העתיקה'.⁵² לדעתו היתה עיריית טבריה אחראית להצתות ולהרס, והיא ניצלה את עזיבת התושבים את העיר מטעמי ביטחון והציתת את הבתים העזובים: 'גושים של בתים עלו בלהבות, ואז החלה פעולת פיצוץ בתיהם של

45. ישיבת ועדת העירייה ב-20 בנובמבר 1949, אי"ש 4/34/ב.

46. על מבנה עיריית טבריה דאו ראו לעיל הערה 39.

47. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 11, אי"ש 2/34.

48. הרוח של יוסף נחמני, 3 בינואר 1949, שם.

49. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 30 ביולי 1950, שם.

50. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, שם.

51. הרוח של יוסף נחמני, 3 בינואר 1949, שם.

52. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 5, שם.

אותם מסכנים חסרי הישע, אשר במקרים מסוימים לא היתה להם האפשרות להוציא את מיטלטליהם והבתים נהרסו על הרהיטים והכלים, והבעלים נשארו קרחים מכאן ומכאן מחוסרי בית וערומים'.⁵³ וייס, אז סגן ראש העיר, דחה את ההאשמות באמרו: 'העירייה וגם גופים ציבוריים אחרים נלחמו בכל מאמציהם נגד ההצתות אשר בלי כל ספק נעשו על ידי אנשים חסרי אחריות בתקופת ההפקר שהיה אי אפשר להשתלט על המצב'.⁵⁴ בדוח אחר של ועד הנפגעים הואשמה העירייה במפורש ובמילים קשות באחריות להצתות ולהרס: 'פרשת חורבנה של טבריה העתיקה ארוכה היא, עירית טבריה, אשר ביוזמתה בוצע מעשה תועבה זה, מחקה מעל פני האדמה עיר שלמה על בתייה, חנויותיה ובתי כנסיותיה ושברה את מטה לחמם של מאות משפחות שעיקר פרנסתן היו ההכנסות מרכושם בעיר העתיקה'.⁵⁵ בעלי הבתים האשימו גם את המשטרה באוזלת-יד, ואף בשיתוף-פעולה בשתיקה עם ההצתות וההרס. הם פנו אליה, לדבריהם, אולם היא לא התערבה ועמדה מהצד גם כשהמציתים פעלו בגלוי. הם טענו שלמשטרה ידוע מי הגוף ששכר את המציתים, אך היא לא עשתה דבר להפריע לכך.⁵⁶ מתכנני ההרס ידעו, כך נטען, שרוב בתי העיר עודם במצב טוב וראויים למגורים, ורצו ליצור מצב הפוך כדי להצדיק את הריסתם.

לאחר השלמת ההצתות ויצירת המצב החדש בשטח, ולנוכח הלחצים הנמשכים של חברי העירייה שתמכו בהריסת העיר העתיקה, חידש הצבא בינואר 1949 את מעשי ההרס, ואלה נכנסו עתה לשלב השלישי והאחרון. הם בוצעו הפעם על-פי תוכנית שגיבש ראש אגף התכנון במטכ"ל, סא"ל ישראל בר.⁵⁷ עם קבלת ההחלטה שלח הצבא חבלנים עם כמות גדולה של חומר נפץ, ואלה ביצעו את ההריסה בהדרגה מהנדס העירייה. יוסף נחמני פיקח כאמור על המבצע וליווה את מבצעיו. כשהחלו בעלי הבתים למחות על ההרס, הבטיח להם הצבא שיהרסו רק המבנים המסוכנים. כמו כן הובטח למנות ועדה ובה נציגי התושבים הנפגעים ונציגי הצבא, שתבדוק כל בית בעיר העתיקה ותכין רשימה של הבתים המסוכנים. ואולם בינתיים נמשך ההרס, ומדי פעם בפעם פוצצו מבנים בלי הודעה מוקדמת לתושבים.

ועד הנפגעים האשים את הצבא בכך שהחבלנים מניחים במכוון חומר נפץ בכמויות גדולות מהדרוש כדי לפגוע בבתים בסביבה. הוא מחה על פיצוץ מבנים בלי להודיע לבעליהם, מה שגרם לאובדן של רכוש רב שלא פונה מהבתים. כמו כן טען הוועד, שמוני נחמני, בנו של יוסף נחמני, הדריך לעתים את חבלני הצבא.⁵⁸ נוסף על ההאשמות כלפי העירייה, כלפי חברי העירייה היהודים וכלפי המשטרה, ראו הנפגעים בממשלה את

53. שם, עמ' 12.

54. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, אי"ש 2/34.

55. גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 4/34.ב.

56. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 5, אי"ש 2/34.

57. גולן, שינוי מרחבי, עמ' 164.

58. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 7, אי"ש 2/34.

האחראית למתרחש, וכך כתבו ברוח שלהם: 'אין צורך לחקור על יד מי ומדוע נהרסה העיר העתיקה ומי אחראי, האחראיות לחורבן טבריה העתיקה נופלת על ממשלת ישראל, אנו פונים אליה, אשר בידה הופקד רכוש ישראל, אותה ממשלה אשר שריה הכריזו השכם והערב, כי לא יתנו לעשוק שום פרט במדינת ישראל'. הם גם האשימו את הצבא, אם כי לא התקיפו אותו באותה חריפות שהתקיפו את העירייה ואת המשטרה. הם חזרו והדגישו, שהפקידו את רכושם בעיר העתיקה בידי הצבא, לבקשת נציגיו, אבל הוא וגם הממשלה לא שמרו עליו: 'זהנה כיום אותו פיקדון, אותו רכוש יקר שתושבים יהודים, רכשו בזיעה ובעמל רב, ואשר טפחהו שנים על שנים, נהפך לתלי חורבות'.⁵⁹

נוסף על בתים נהרס גם רוב רובה של חומת העיר. נציגי משרד התכנון ומנהנדס עיריית טבריה דאז טענו ש'אין לה כל ערך ארכיאולוגי [...] המגדלים ושרידי החומה הנותרים לא יפריעו לתכנית הפתוח'.⁶⁰ לפי ההערכות שהובאו אל 'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה' היה נפח החורבות בעיר כ-142,000 מטרים מעוקבים, מהם 28,000 מטרים מעוקבים של אבן בניין מסותתת, 14,000 מטרים מעוקבים של אבן לא מסותתת ו-100,000 מטרים מעוקבים של חומרי בנייה ומילוי אחרים. כפי שנראה בהמשך, שאלת ההיקף העצום של ההריסות ופינוין העסיקה את הגורמים השונים עוד כעשר שנים.⁶¹ שטרית העריך שעבודות ההרס הנוספות, הפינוי ויישור השטח יעלו ל-45,000 ל"י. לדבריו אפשר לבצע את העבודה בתוך חודשיים, והיא תספק 4000 ימי עבודה.⁶² בישיבתה ב-7 ביוני 1950 אישרה הממשלה לעיריית טבריה הלוואה בסכום זה לשם פינוי ההריסות ויישור השטח, אולם עיריית טבריה לא הצליחה לבצע את העבודה בגלל התנגדותם הנמרצת של הנפגעים.

שטח הבתים והרכוש העירוני שנהרסו או הופקעו בתחומי העיר העתיקה, במ"ר

קרקעות	בניינים	גוש
14,420	7,813	15014
6,909	5,172	15015
7,851	8,410	15017
7,456	6,835	15018
7,517	6,182	15019
4,946	3,865	15020
13,825	10,586	15021
5,429	4,408	15022

59. שם, עמ' 13.

60. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, אי"ש 2/34. על ההרס ועל מצב העתיקות מיד לאחר המלחמה ראו בהרחבה: Raz Kletter, *Just Past?: The Making of Israeli Archeology*, London and Oakville 2005

61. רוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, אי"ש 2/34.

62. שם.

הרס העיר העתיקה בטבריה

גוש	בניינים	קרקעות
15023	4,070	5,884
15024	8,148	8,374
15025	8,412	9,475
בסה"כ	73,901	92,086
בסה"כ כללי	165,987	

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

שטח הבתים והרכוש העירוני שנהרסו או הופקעו מיהודים, ערבים ואחרים
סמוך לעיר העתיקה, במ"ר

השטח במטרים						גוש
אחרים		ערבים		יהודים		
קרקע	בניינים	קרקע	בניינים	קרקע	בניינים	
--	--	5,660	2,886	2,440	1,565	15014
--	--	1,856	1,372	--	--	15015
2,591	2,635	135	200	2,967	3,631	15017
--	--	889	506	1,148	1,236	15018
--	--	172	50	380	501	15019
--	--	569	402	156	45	15020
1,192	590	7,029	5,455	1,345	799	15021
--	--	85	85	405	245	15022
290	--	--	--	888	698	15023
		--	--	--	3,600	15024
3,650	3,290	--	--	65	--	15025
7,723	6,515	16,395	10,956	9,794	12,320	בסה"כ
29,791 דונם						בסה"כ בניינים
33,912 דונם						בסה"כ קרקעות
63,703 דונם						בסה"כ כללי

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

השטח הכולל של המבנים שנהרסו ושל קרקע שהופקעה בתחומי העיר העתיקה
וסמוך לה, בדונמים

165,987	בתחום העיר העתיקה
63,703	בסמוך לעיר העתיקה
229,690	בסה"כ השטח בשני האזורים

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

מהלוחות הללו אנו למדים שרוב הרכוש שנהרס או הופקע היה בגבולות העיר העתיקה. אף שאין פירוט של חלוקת הרכוש בין הערבים ליהודים, מראים לוחות הערכת שווי הרכוש, שיובאו בהמשך, כי שוויו של רכוש הערבים בחלק זה היה גדול מזה של רכוש היהודים, אם כי לא בהרבה. גם בפירוט השטחים הסמוכים לעיר העתיקה אנו רואים שהחלוקה היתה כמעט שווה, אם כי לערבים היו יותר קרקעות בחלק הזה. לפי דוח הממונה על מחוז הגליל, ש' הר-אבן,⁶³ לאחר ההצטות וההרס נותרו בעיר העתיקה 110 מבנים שלמים, מהם במצב טוב ואחרים במצב רעוע. לפי דוח ועד הנפגעים נזקקו הבתים הרעועים לתיקונים כדי להכשירם למגורים. היה אפשר לעשות זאת בנקל ובלי הוצאות רבות, טען הוועד, אולם דבר לא נעשה 'משום שהאלמונים ששמו להם למטרה להרוס את העיר העתיקה כלה אחזו בכל האמצעים, הבלתי כשירים כדי להחריב את כל הנשאר'.⁶⁴

מתברר שלמרות ההרס החלו משפחות אחדות לחזור לבתיהן שלא נהרסו או שנהרסו חלקית. הדבר נמסר בדוח של הממונה על מחוז הגליל מ-14 בספטמבר 1949, המדווח גם על כ-60 משפחות של עולים חדשים שהחלו להתגורר בבתים שנשארו שלמים בעיר העתיקה, ומצבם 'מתחת לכל ביקורת מבחינה סניטארית היגיינית'. לדברי הממונה, לדעת מהנדסים עלולים הבתים להתמוטט בעונת הגשמים, ו'ההריסות משוות לעיר צורה של חורבה ויש בהם משום דחייה ומניעה לכל תכנית עבודה... [..] בהעדר פתרון יסודי בשאלת העיר העתיקה אין לדבר על פתוח העיר טבריה. להיפך, מאז פעולות המלחמה וההרס הנ"ל יש בהריסות משום כוח דוחה לגבי אלפי המתרחצים, מהארץ והתיירים, הבאים מחוץ לארץ, אשר עליהם פרנסת העיר וקיומה'.⁶⁵ לכן המליץ הממונה לפנות מיד את ההריסות, להעביר את העולים החדשים המתגוררים בעיר, להרוס ולפנות את שאר בתי העיר העתיקה, להפקיע את השטח לידי רשות ציבורית אחת ולתכנן מיד את בנייתה מחדש של העיר העתיקה.⁶⁶ הצעה זו המשיכה את קריאתו של נחמני מ-3 בינואר 1949, להפקיע את כל העיר העתיקה תמורת פיצויים.⁶⁷

מדוח שר המשטרה מ-9 באפריל 1950 עולה שמספר התושבים בעיר העתיקה הלך וגדל. 189 משפחות גרו אז בעיר, מהן 64 בתים רעועים ו-125 בתים שאינם רעועים או רעועים למחצה. הגידול נבע מבואם של עולים יהודים מצפון אפריקה. שטרית דיווח שהבתים אינם ראויים לשיכון 'מבחינת ההיגיינה', והם משמשים למגורי בני-אדם רק מכורח הנסיבות. הוא קרא לממשלה להרוס אותם 'הן מטעמי בטחון והן מטעמי תכנית שיקום העיר במועד ביצועו'.⁶⁸ מצב הבריאות בעיר העתיקה שלאחר ההרס היה קשה: ד"ר

63. דוח הר-אבן (לעיל הערה 22), ובו הוא מציין ש-110 הבתים הכילו 366 חדרים. בהמשך נקרא מחוז הגליל בשם מחוז הצפון.

64. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 6, שם.

65. דוח הר-אבן (לעיל הערה 22).

66. שם.

67. דוח של יוסף נחמני, 3 בינואר 1949, אי"ש 2/34.

68. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, שם.

שפירא, הרופא המחוזי הראשי, כתב כבר ב־15 באוגוסט 1949, שבהריסות מתפתחים עכברים, חולדות ושאר מזיקים. בגבולות השטח ההרוס נותרו בניינים הרוסים חלקית ובהם משפחות החסרות את התנאים הסניטריים הבסיסיים. לדבריו, משפחות אלה הן מוקד להתפרצות מגפות, ואין די במה שעושה העירייה כדי למנוע זאת. יש צורך דחוף לערב את הסוכנות היהודית, שהיא הגוף המיישב האחראי למצב הקיים.⁶⁹ המצב הסניטרי באזור ההריסות לא השתפר גם במהלך שנת 1950. ד"ר יורם נאמן מלשכת הבריאות טבריה התריע מפני מגפות ומחלת הטיפוס העלולות לפרוץ שם, וטען שכבר היו בטבריה כמה מקרי טיפוס.⁷⁰ במרס באותה השנה כתב ד"ר שפירא עוד דוח על ההחמרה במצב הבריאות בעיר העתיקה ובסביבת ההריסות. לדבריו היו שם בקיץ מקרי מלריה רבים לעומת שכונות העיר האחרות, וכן מקרים בודדים של טיפוס.⁷¹

'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה' ופעולותיה

בזמן ביצוע ההריסות התחמקו המוסדות למיניהם מקבלת אחריות וסירבו להיענות לדרישת הנפגעים. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה סיכם את שהתרחש:

במשך כל זמן ההריסות לא היה שום מוסד אשר קיבל על עצמו את האחריות עבור ביצוע ההריסות, ואשר איתו היה אפשר לבוא בדברים. באי כוח הממשלה טענו שאינם מוסמכים לטפל בעניין הזה, משום שזה עניינו של הצבא. כשפנו התושבים לצבא, השיב רשמית מפקד הצבא במכתב כי עניין ההריסות שייך לעיריית טבריה. העירייה הטילה את האחריות על הצבא, וכך נמשך מעגל הקסמים. שום מוסד לא רצה להודות ולומר את האמת, ושום מוסד לא רצה לקבל על עצמו את האחריות לביצוע ההריסות.⁷²

שר המשטרה שטרית טען שהוא העלה את נושא הרס העיר העתיקה בטבריה על שולחן הממשלה בקיץ 1949, לאחר פניות של תושבי העיר העתיקה. בשלב הראשון, ב־23 באוגוסט 1949, החליטה הממשלה לבקש משר הפנים דוח על מצב העיר העתיקה. השר פנה לממונה על מחוז הגליל, וזה הגיש ב־14 בספטמבר 1949 תזכיר מפורט על מצב העיר. תזכיר זה היה הראשון מסוגו, והכיל מידע רב ועדכני על המצב.⁷³ לדברי שטרית, הוא לא הסתפק בדוח הממונה והמשיך ללחוץ להעלאת הנושא על סדר יומה של הממשלה באופן יסודי יותר. ואכן לאחר ארבעה חודשים, ב־10 בינואר 1950, החליטה הממשלה למנות

69. דוח של ד"ר יפה, הרופא המחוזי הראשי, 15 באוגוסט 1949, שם.

70. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, שם.

71. ישיבת הוועדה הנ"ל, 9 במרס 1950, שם.

72. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 8, שם.

73. דוח הר־אבן (לעיל הערה 22).

ועדה שתגיש מסקנות מפרשת ההרס. בהחלטה נאמר: 'מחליטים למנות ועדה להכנת מסקנות שחבריה: השר ב. שטרית יו"ר, הממונה על מחוז הגליל, ב"כ האוצר וב"כ משרד העבודה. הוועדה תשתף בפעולותיה ב"כ עיריית טבריה'.⁷⁴

יש לשים לב שאין זו ועדת חקירה או ועדת בדיקה, אלא ועדה להסקת מסקנות, שחוץ מהשר היו כל חבריה פקידי ממשלה בכירים. נציגי הנפגעים ובעלי הרכוש שנהרס לא השתתפו בה. גם השם המוזר שניתן לה – 'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה' – מדבר בעד עצמו, ועצם הריסת העיר לא נחקר. עולה אפוא בבירור, שבהקמת הוועדה לא התכוונה הממשלה לחקור את מדיניות ההרס, האם היה מוצדק, האם נגרם לתושבים עוול וכדומה, אלא התכוונה 'לחסל' את ספיחי הפרשה. העובדה שתושבים יהודים, שרבים מהם השתתפו במערכה על העיר, ושכניהם הערבים מצאו את עצמם במצב דומה במידה מסוימת, היא שגרמה כנראה לממשלה להחליט על הקמת הוועדה.

מיד לאחר החלטת הממשלה החל שר המשטרה לפעול: ב-16 בינואר 1950 פנה לעיריית טבריה ולמשרדי האוצר, העבודה והפנים בבקשה למנות את נציגיהם בוועדה.⁷⁵ במהלך ינואר הושלם תהליך המינויים. בראש הוועדה עמד שר המשטרה בכור שטרית, והחברים היו: הממונה על מחוז הגליל ש' הר-אבן; מהנדס מחוז הגליל ונציג משרד העבודה אביגדור ברגר; נציג משרד האוצר א' עקביה; נציג משרד המסחר והתעשייה י' ברין;⁷⁶ נציג האגף לתכנון במשרד הפנים ב"צ השמשוני; וסגן ראש עיריית טבריה ונציג העירייה משה וייס.⁷⁷ למזכיר הוועדה מונה מוגרבי, מזכירו של שר המשטרה.⁷⁸

הוועדה פעלה מ-5 בפברואר 1950 עד 18 בפברואר 1951.⁷⁹ בישיבה הראשונה, ב-5 בפברואר, עמד שטרית על חשיבות הוועדה, שתגרום להפיכת טבריה ל'אחת מפנינות החמד במדינה, מקום אשר בלי ספק ימשוך אליו תיירים רבים'.⁸⁰ שטרית הסביר שתפקיד הוועדה הוא להביא לממשלה מסקנות והמלצות בדבר הפתרון הטוב ביותר למצב שנוצר עקב

74. דוח מסכם מאת שר המשטרה אל חברי הממשלה, 19 במרס 1951, אי"ש 2/34, Golan (above note 1), p. 438

75. מבכור שטרית אל שרי האוצר העבודה והפנים וראש עיריית טבריה, 16 בינואר 1950, אי"ש 2/34

76. בינואר הוחלף נציג משרד המסחר והתעשייה ובמקום י' ברין מונה ב' יפה. דוח מסכם מאת שר המשטרה אל חברי הממשלה, 19 במרס 1951, אי"ש 2/34.

77. ראש עיריית טבריה שמעון דהאן לא השתתף בוועדה והסתפק בשליחת סגנו משה וייס. בישיבה הראשונה של הוועדה צוין שהוא חולה ואינו יכול להופיע לפניה. כאמור, מינוי 1950 כיהן וייס בתפקיד ראש עיריית טבריה.

78. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, אי"ש 2/34.

79. לפי מספר הפרוטוקולים שיש בדינונו היו קרוב לזרועי שמונה ישיבות של הוועדה. חוסר הוודאות נובע מזה שבחמשת הפרוטוקולים הראשונים צוין מספר הישיבה, ואילו בשלושת האחרונים צוין רק תאריך הישיבה.

80. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 5 בפברואר 1950, אי"ש 2/34.

ההרס, והבהיר שאין הממשלה מגבילה את תחומי עבודתה של הוועדה. באותה הישיבה הוחלטו יעדי הבדיקה של הוועדה ובהם הבעלות על הקרקע, הצעדים להפקעת השטח, תשלום הפיצויים, הכנת תוכניות לפיתוח העיר ופינוי ההריסות.⁸¹ דברים אלה מחזקים את ההערכה דלעיל, שזו לא היתה ועדה לחקירת מה שקרה, אלא ועדה שתסייע לממשלה לצאת מהמצב שנקלעה אליו לאחר ההרס, ולהציע פתרונות למצוקת התושבים. ישיבות הוועדה התקיימו בלשכת שר המשטרה בקריה בתל-אביב או במשרדי הממונה על מחוז הגליל בטבריה.⁸² לאחר ששמעה את עמדותיהם של כל הגורמים המעורבים ואת הצעותיהם, הגישה הוועדה את המלצותיה לממשלה ב-18 בפברואר 1951 ובהן חמישה סעיפים:

1. הפקעת השטחים בגבולות העיר העתיקה הדרושים לביצוע תוכנית הפיתוח של עיריית טבריה.
2. עם הפקעת השטח תשלם הממשלה פיצויים תמורתו, וכן תשלם פיצויים לנפגעים מהרס המבנים בעבר או מהרס בעתיד שיתחייב מהתוכנית.
3. הוועדה הניחה שעלויות ההפקעה, הפיצויים והפיתוח הראשוני יגיעו לסכום של 400,000-300,000 ל"י.
4. הוועדה ציינה שהעיר טבריה כלולה בתחום הפיתוח שהממשלה לקחה על עצמה. יושב-ראש הוועדה ביקש להעלות את בעיית העיר על סדר יומה של הממשלה בקרוב, ולאשר את ההמלצות.⁸³

תגובת התושבים היהודים על ההרס

הקמת 'ועד נפגעי הריסות העיר טבריה' ופעילותו

יהודי העיר העתיקה לא היו מאורגנים בשלב הראשון, מאפריל עד אוגוסט 1948, ורק לאחר שהחל השלב השני של ההרס התאספו והחלו להתארגן. על-פי עדותם הם רצו לפנות ישירות לראש הממשלה, אבל 'קמו מספר אנשים אשר התיימרו להיות דברי הציבור

81. שם.
82. להלן תאריכי הישיבות ומקומן: הישיבה הראשונה – 5 בפברואר 1950 בלשכת שר המשטרה בקריה בתל-אביב; הישיבה השנייה – 12 בפברואר 1950 במשרד הממונה על מחוז הגליל בטבריה; הישיבה השלישית – 26 בפברואר 1950 במשרדי הממונה על מחוז הגליל בטבריה; הישיבה הרביעית – 9 במרס 1950 בלשכת שר המשטרה בקריה בתל-אביב; הישיבה החמישית – 17 במרס 1950 במשרדי הממונה על מחוז הגליל בטבריה; הישיבה השישית – 6 ביולי 1950 בלשכת שר המשטרה בקריה בתל-אביב; הישיבה השביעית – 30 ביולי 1950 במשרדי הממונה על מחוז הגליל בטבריה.
83. מסקנות הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה והמלצותיה, 18 בפברואר 1951, אי"ש 2/34.

הנפגע ולפעול בשמו. אנשים אלה קראו לעצמם ועד ציבור הנפגעים'.⁸⁴ ועד זה, שהתקיים מאז תחילת ההרס ועד ספטמבר 1949, לא עשה הרבה, ולטענת חברי הוועד השני (החדש), שקם לאחר מכן, הם הסתפקו במשלוח מברקים לשר הפנים ובפנייה לעירייה, וזו לא נענתה. אחר-כך זנחו את המחאה משום שהובטח להם שעניינם יטופל ובתיהם יישארו שלמים. לטענת הוועד השני, עיכב הוועד הראשון כל פעולה אמיתית של הציבור למניעת הרס העיר.

ב-27 בספטמבר 1949 התקיימה אספה כללית חדשה של בעלי הרכוש שנהרס בעיר העתיקה, ונבחר ועד חדש ובו שישה חברים: יושב-ראש רפאל בן-קיקי, מזכיר עמנואל מלכא, גזבר החכם מכלוף קובי, והחברים אהרון אלחדף, רפאל לוי ואשר שיף.⁸⁵ תחילה נפגש הוועד עם כל אחד מהנפגעים ושמע את תלונותיו ובקשותיו. בשלב השני הוכנה רשימה מלאה של בעלי הרכוש – זה שנהרס וזה שנותר שלם בחלקו – ובה תיאור מפורט של הרכוש והערכה כספית של הבניינים שנהרסו.⁸⁶ אחר-כך הגיש הוועד את תביעותיו לממשלה לפי הפירוט הבא:

1. התנגדות להפקעת שטח העיר העתיקה.
2. תשלום פיצויים בעבור הבתים שנהרסו ובניית בתים חדשים לנפגעים.
3. דרישה להימנע מהפקעת שטחי הקרקע בעיר העתיקה ולהשאירם בבעלות הפונים, ולאפשר להקים מחדש את המבנים ההרוסים.

הוועד הודיע שישתף פעולה בפיתוח החלקים ההרוסים רק אם ייענו תביעותיו.⁸⁷ בעלי הרכוש חזרו על תביעותיהם בכל פגישותיהם עם נציגי העירייה, הממשלה, ו'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה'. הם הדגישו את הדרישה להחזרת הקרקע לבעליה, הודיעו על הסכמתם להקים בניינים ולפתח את השטח על-פי התוכנית הכללית של פיתוח טבריה, ועמדו על כך שאין לקשור את תשלום הפיצויים להסכמה בשאלת הקרקע. כבר אז הבינו נפגעי ההריסות שדלים הסיכויים שתביעותיהם ייענו, והגבירו את ביקורתם ואת התקפותיהם על העירייה. ב-18 בינואר 1950 טען הוועד, שחברי העירייה פועלים ברוח העיקרון 'רצחת וגם ירשת'. העירייה לא שינתה את עמדתה, בייחוד לאחר שווייס מונה לעמוד בראשה. היא הוסיפה לטעון שלמען טובת העיר יש לדרוש מהממשלה להפקיע את כל שטח העיר העתיקה, ויש לעודד חברות להשקיע בפיתוח המקום.⁸⁸

84. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 8, אי"ש 2/34.
85. הרכב ועד נפגעי הריסות העיר טבריה השתנה: אהרון אלחדף חדל להיות פעיל או פרש, ובמקומו נכנס אפרים מזרחי.
86. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 9, אי"ש 2/34.
87. שם, עמ' 14, מכתב מזכיר הוועד עמנואל מלכא אל ראש הממשלה דוד בן-גוריון, 19 באוקטובר 1949; ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 12 בפברואר 1950, שם; גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 2/4/34.
88. תזכיר ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 18 בינואר 1950, עמ' 12, אי"ש 2/34.

ב-9 ביולי 1950 כינס הוועד אספה דחופה של נפגעי ההריסות בהשתתפות יותר מ-100 נפגעים. הוטחו דברים קשים במועצת עיריית טבריה, ובין השאר ביקשו למנוע מחבריה לשמש נציגיהם או לדבר בשמם בכל פורום שהוא. כמו כן הושמעו תלונות קשות כלפי הממשלה, שלא עשתה מאום לשיפור מצב הנפגעים. נטען שהוועדה שהוקמה 'מתכננת איך לשלול זכות הנפגעים ולהציגם ככלי ריק, להוסיף על מכאוביהם'.⁸⁹ בסוף האספה הוחלט לשלוח משלחת של כעשרה מהנפגעים אל ראש הממשלה, לפתוח בצום ולכנס אספת מחאה ולהפגין נגד העירייה, להפסיק לשלם מסים לעירייה ולנקוט אמצעים למנוע את פינוי ההריסות כל עוד לא הובטחו זכויות הנפגעים.⁹⁰ כשהתברר לוועד הנפגעים כי אין סיכוי שהוועדה הממשלתית תיענה לדרישותיו, יצא בקריאה למנות ועדה ציבורית ניטרלית:

הוועדה הממשלתית שמונתה על ידי הממשלה, לפתרון הבעיה, לא עשתה עד כה מאומה למען הנפגעים. היא מכינה תכניות פתוח על אדמותיהם של הנפגעים, ובאה בדברים עם חברות ומוסדות ממשלתיים ואת הנפגעים עצמם אינה שואלת ואינה שמה לב לדרישותיהם, כאילו היא מטפלת ברכוש הפקר שאין לו בעלים. אנו מוחים בכל תוקף נגד פעולותיה של הוועדה אשר מכוונת בעיקר להשלים את המלאכה של מועצת עיריית טבריה.⁹¹

דברים אלה עוררו את זעמו של שטרית, שראה בקריאה להקמת ועדת חקירה ניטרלית סטייה מהדרך הנכונה.⁹² הוא האשים את חברי ועד נפגעי הריסות העיר טבריה בהסתה וקרא להם לפעול במשותף לפתרון הבעיה בדרך מציאותית, כלשונו. דבריו לא מנעו את הוועד מלהפיץ בטבריה כרוזים, שבאמצעותם ביקש לעורר את דעת הקהל בעיר ומחוץ לה. שר המשטרה הגיב באמרו: 'הפצת כרוזים ומעשים פזיזים מצד הנפגעים עלולים להאט את מהלך הפתוח ועושים רושם רע על בני טבריה ועל אלה המטפלים במקום ובפתוח המקום'. בתשובה על דברי שטרית אמר מזכיר הוועד, מלכא, שהם מייצגים את הנפגעים ולא היתה כל הסתה. מה שנאמר הוא תוצאה של עוצמת הכאב על העוול שנגרם להם. דרישות הנפגעים אינן מרחיקות לכת, ועל הוועד מוטלת החובה להביאן לפני המוסדות המוסמכים. 'צבור הנפגעים בדעה שההריסות נעשו על ידי נחמני ולענייניו הפרטיים ולכן באה הדרישה למנות ועדת חקירה ניטרלית כדי לחקור בדבר. הכוונה לוועדה ניטרלית היא ועדה שתוקם מקרב הצבור ולא מפקידי ממשלה'. לאחר פגישתו עם ועד הנפגעים ביקש שר המשטרה לאיים על הוועד בעקיפין באמרו שאינו מתנגד שיפנו לבית-משפט באמצעות עורך דין, אך עליהם להביא בחשבון את הקשיים ואת הסיכוכים שיצמחו מפעולה כזאת, ולכן עדיף

89. מכתב מוועד נפגעי הריסות העיר טבריה אל ראש הממשלה דוד בן-גוריון, 15 ביולי 1950, שם.

90. שם.

91. גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 4/34.ב.

92. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 30 יולי 1950, אי"ש 2/34.

להגיע לפשרה.⁹³ פעילותו של הוועד נתקלה גם בעוינות העיתונות ובהתעלמות בשתיקה של הכנסת ושל שרי הממשלה. בגילוי דעת מ-25 ביולי 1950 כתב הוועד:

רצינו להביא לידיעת הציבור, באמצעות העיתונות, את השתלשלות העניינים אולם, לדאבוננו הרב, כמעט כל העיתונים מיאנו לפרסם מאומה. בזמנו הפצנו בין שרי הממשלה וכל חברי הכנסת חוברת המתארת בפרוטרוט את הטרגדיה של העיר העתיקה, אך שום ציר לא העז להעלות את בעייתנו בפני הכנסת, טרגדיה זו שהמיטה שואה על מאות משפחות עדיין לא הגיעה לבמת הכנסת. הכול נדמו, כאילו חוגי הציבור קשרו קשר של שתיקה על מאורעות טבריה העתיקה.⁹⁴

ב-20 באוגוסט 1950 ארגן ועד הנפגעים הפגנה. הוא פנה לכל הנפגעים להפגין עם בני משפחותיהם ברחובות טבריה ולאחר מכן לנסוע באוטובוסים למשרדי הממשלה בתל-אביב: 'נא לזכור כי הופעתך היא חובה. הפגנה זו תקבע את גורל רכושך לכן הנך מתבקש לעזוב כל עבודה שהיא ולהיות נוכח בשעה הקבועה בדיוק'.⁹⁵ למרות מאמציו הרבים לא הצליח ועד נפגעי ההריסות לשנות את רוע הגזרה. ראשית, הוא לא הצליח למנוע את המשך ההרס; שנית, חוץ מגיוס הנפגעים, שהיו ברובם הגדול ספרדים, לא הצליח לגייס את שאר מגזרי הציבור. גם בעירייה הוא היה בעמדת מיעוט, בייחוד לאחר פטירתו של ראש העיר הספרדי שמעון דהאן ובחירתו של וייס לראשות העיר. גם במישור הארצי לא זכה הוועד בהישגים כלשהם, וטען שכשלונו לא נבע מחוסר עשייה אלא מסגירת כל השערים ומהקשר שהתקיים בין הגורמים שרצו להרוס את העיר בכל מחיר. הוועד גם לא הצליח לשכנע את המדינה להסכים לעסקה של בית תמורת בית, ולא הצליח אפילו לקבל בחזרה את הקרקעות של חבריו. משום כך לא נותר לו אלא לנהל משא-ומתן מפרך על סכום הפיצויים, מה שארך כמה שנים.

ההפקעה ותשלום הפיצויים

העיר נהרסה בשנים 1948-1949 ובתוך פרק קצר למדי, אבל הפיצויים שולמו לנפגעים רק לאחר תשע שנים, בסופו של תהליך מייגע במיוחד. לתושבים נגרם סבל רב מהסחבת שנקטו המוסדות. הצעות לתשלום פיצויים העלו כמה גורמים מיד אחרי ההרס, אולם הן היו ראשוניות ולא מגובשות. דיון פורמלי ראשון התקיים בישיבה הרביעית של 'הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה'. נציג האוצר בוועדה העלה את הנושא, וביקש שהממונה על המחוז יחד עם משרד האוצר בטבריה יכינו רשימות מפורטות של הרכוש

93. שם.

94. גילוי דעת של ועד נפגעי הריסות העיר טבריה, 25 ביולי 1950, אי"ש 4/34.ב.

95. פנייה מוועד נפגעי הריסות העיר טבריה אל כלל ציבור הנפגעים, 20 באוגוסט 1950, אי"ש 2/34.

ההרוס, בהפרדה בין רכוש של יהודים לזה של ערבים. כמו כן הציע לפנות ליועץ המשפטי לממשלה ולהתייעץ עמו על גביית עדויות מבעלי הרכוש ועל עמדת החוק כלפי תשלום הפיצויים.⁹⁶

בישיבתה ב-9 במרס 1950 החליטה הוועדה, בניגוד לתביעת ועד הנפגעים, שאין להפריד בין תשלום פיצויים על מבנים לתשלום פיצויים על קרקע, וכי הפיצוי יינתן בעת ובעונה אחת על הקרקע ועל הבתים.⁹⁷ השר שטרית, שניסה לאורך כל הדרך לרצות את כל הצדדים, חשש שאם לא ישולמו פיצויים עלולים הנפגעים לתבוע את המדינה ולזכות במשפט. הוא סבר שהגשת התביעה נמנעה עד אז משום 'מציאות הועדה העוברת במרץ, והתקווה שהממשלה תביא תקנה לנפגעים'.⁹⁸ שטרית ציין שההריסה נעשתה באופן לא חוקי, וחזר על הצעתו להזמין שוב את נציגי ועד הנפגעים כדי לשמוע את דעתם בנושא הפיצויים ופתרון הבעיה.

דווקא סגן ראש העיר, משה וייס, סבר שאין מקום לדבר עם הנפגעים. לדעתו צריך להטיל על העירייה לבצע את ההפקעה ולשלם פיצויים על המבנים ועל הקרקע.⁹⁹ נציג משרד המסחר והתעשייה תמך בעמדתו, ואף הרחיק לכת והציע לבקש חוות דעת של היועץ המשפטי דווקא בדבר זכויות הממשלה. נציג משרד העבודה סבר, שבלי קשר לעמדת היועץ המשפטי אין לוועדה אלא להמליץ על תשלום פיצויים לנפגעים.¹⁰⁰ ב-21 בינואר 1951 נפגש וייס – שנבחר לראש עיריית טבריה לאחר מות דהאן ביוני 1950 ושינה את שמו לזחר – עם שר האוצר, וזה הסכים עקרונית לשלם לנפגעים פיצויים בסכום כולל של 150,000 ל"י, ולהקצות 45,000 ל"י לפינוי ההריסות ופיתוח יסודי של האזור. כמו כן ניאות שר האוצר להשקיע 40,000 ל"י בפיתוח נמל הדיג בעיר. סכומים אלה נועדו לבוא מתקציב הפיתוח הממשלתי לשנים 1951-1952.¹⁰¹

בישיבתה ב-18 בפברואר 1951 סוכם המסקנות וההמלצות שתגיש הוועדה לממשלה, והיא החליטה כדלקמן:

הוועדה ממליצה שעם הפקעת השטח הנ"ל תשא הממשלה בתשלום פיצויים תמורת הקרקע המופקע, וכן תשא בתשלום פיצויים לנפגעים הנ"ל עבור המבנים שנהרסו או יהיה צורך להרסם, בהתאם לתכנית. הוועדה מניחה שלצורך ההפקעה הפיצויים והפתוח היסודי הראשון ידרש סכום של 300,000-400,000 ל"י.¹⁰²

96. ישיבת הוועדה בקשר להריסות בעיר העתיקה בטבריה, 26 בפברואר 1950, שם.

97. ישיבת הוועדה הנ"ל, 9 במרס 1950, שם.

98. דוח הביניים של שר המשטרה אל ממשלת ישראל, 9 באפריל 1950, שם.

99. ישיבת הוועדה הנ"ל, 30 ביולי 1950, שם.

100. ישיבת הוועדה, 6 ביולי 1950, שם.

101. דוח מסכם מאת שר המשטרה אל חברי הממשלה, 19 במרס 1951, שם.

102. שם.

כשראה ועד הנפגעים את המלצת הוועדה והבין שהטיפול בענייני המפונים הולך ומתעכב, ובהשפעת מצבם העגום של נפגעי ההריסות, החליט בכל זאת לבחון את עניין הפיצויים. במרס 1951 הגישו נציגיו לוועדה 299 תביעות. גם האפוטרופוס על נכסי נפקדים הגיש לוועדה 308 תביעות על בתיים וקרקעות של 'נפקדים' ערבים.¹⁰³ ואולם הגשת תביעות הנפגעים לוועדה לא שינתה מהותית את המצב ולא הביאה לידי סיום הפרשה. תשלום הפיצויים הוסיף להתעכב, ועמו הפתרון לבעיה. גם ראש עיריית טבריה, צחר, שהיה מהחסידים הנלהבים ביותר של הרס העיר העתיקה, החל למחות על הסחבת בטיפול בנושא. ב־1 בינואר 1954 פנה לשר האוצר ותבע ממנו שיקיים את הבטחתו ויורה לרשות הפיתוח לסיים את הפרשה, שהממשלה עוסקת בה כבר שלוש שנים, לדבריו, ללא התקדמות. הוא דרש לזרז את צו ההפקעה שאמור שר האוצר להוציא, ובנימה כועסת הזכיר לו שבעת שביקר בטבריה התרעם נשיא המדינה על הסחבת: 'אבקשך להקדיש את תשומת לבך לעניין, לחתום על צו ההפקעה, ולאפשר על ידי כך לרשות הפתוח להתחיל בתשלום הפיצויים לנפגעי ההריסות'.¹⁰⁴

ב־14 בפברואר 1954 העביר משה לוי, מנהל אגף מקרקעי המדינה, את הצו להפקעת שטח העיר העתיקה לאישורו של שר האוצר.¹⁰⁵ מעניין שזה לא מיהר לחתום עליו ולפרסמו, והנחה את רשות הפיתוח להתחיל במשא־ומתן עם ועד נפגעי הריסות העיר טבריה. ב־9 בדצמבר 1954 נפגש מנכ"ל רשות הפיתוח עם ועד הנפגעים לשיבה מכרעת. חבר הוועד אפרים מזרחי הודיע שהוועד רוצה בפתרון הבעיה וכי ציבור הנפגעים המקופח התאפק עד כה והמתין בסבלנות. לדבריו, למרות נישולן מרכושן, נדרשות כ־100 משפחות מפונים לשלם דמי שכירות לאפוטרופוס על נכסי הנפקדים על הבתים שבהם התגוררו זמנית. בשם הנפגעים תבע מזרחי פתרון מוחלט לבעיה בדרך של קבלת רכוש תמורת רכוש ופטור מתשלום שכר דירה למשפחות הגרות בבתי נפקדים. מנכ"ל רשות הפיתוח סבר שיש לפצות את הנפגעים, אבל לדעתו המרת רכוש ברכוש תהיה קשה לביצוע. אשר לפטור מתשלום שכר הדירה, הוא המליץ להזיל את דמי השכירות הנגבים מהנפגעים.¹⁰⁶ עם זאת התרשם המנכ"ל, שהעיכוב בסיום הפרשה נבע מהמחלוקת בשאלת ההפקעה ומהצורך לתת פיצוי על הבתים ועל הקרקעות בעת ובעונה אחת, רעיון שהנפגעים דחו עד אז. חברי הוועד הבינו שאין ביכולתם לשנות את מדיניות הממשלה, והחליטו לקבל עקרונית את העמדה שהציג מנכ"ל רשות הפיתוח.¹⁰⁷ הסכמתם סללה את הדרך לפרסום הצו, שהוכן

103. שם.

104. ממשח צחר אל שר האוצר, 1 בינואר 1954, אי"ש 3/34.ב.

105. ממשח לוי, מנהל אגף מקרקעי המדינה, אל שר האוצר לוי אשכול, 14 בפברואר 1954, שם.

106. פרוטוקול ישיבת מנהל רשות הפיתוח עם ועד נפגעי הריסות העיר העתיקה, 9 בדצמבר 1954,

שם.

107. שם.

כבר בפברואר 1954. במאי 1955 פורסם צו ההפקעה בילקוט הפרסומים בחתימת שר האוצר לוי אשכול.¹⁰⁸

צו ההפקעה עורר זעם בקרב הנפגעים אף-על-פי שנציגיהם הסכימו לפרסומו. דוגמה לכך היא מכתביו של הרב יוסף חיים הכהן דוויק אל שר האוצר ושר הדתות מיום כ"א אדר א' תשי"ד:

בטח כבוד מעלת השר יודע את סבלם של בני טבריה העתיקה, שומרי הישוב הישן שעירם נהרסה לא בידי זר ושונא אלא של ידי הממשלה, באו והניחו חומרי נפץ בכתים מבלי להבדיל בין בית יהודי לבית ערבי, השחיתו את הכל, ובעלי הבתים בין אמידים ובין דלים נאלצים לגור בבתים לא שלהם, ולשלם למלכות שכר דירה. והנה מי שלא מצאה ידו לשלם שכר דירה נתבע לפנות את הדירה ותובעים אותו לדין. ולא די בהריסות הנ"ל, באה כעת הממשלה ושמה ידה על כל הרכוש הנ"ל ומפקיעה אותו לעצמה, אמנם המודעה מזכירה כי הוא מופקע לצרכי ציבור [...] הוזהי מנת חלקה של טבריה עיר הקודש הידועה במנהיגיה הרוחניים? האם חורבן מוסרי ורוחני כזה צפוי לה במדינת ישראל? [...] וכך הדבר היה נהוג שערי הקדש היו תחת ממשלה לא יהודית והנה עתה שערי הקדש בידי היהודים, במקום אשר יאמר 'תבנה ותכונן' יאמר 'תחרב ותהרס' לקים מה שנאמר 'מהרסיך ומחריבך ממך יצאו'. בעת שקראנו ההודעה עינינו זלגו דמעות [...] עיר ששמרה בבתי כנסיותיה ובבתי מדרשיה על גחלת התורה תהפך לעיר שעשועים וזימה ותושביה יגלו על ראשי ההרים. מאות שנים היו היהודים תחת שלטון ממשלת תורקיה, ולא גזלה משום אחד בתור הפקע אלא סיעה בבנין עיר התורה ובהושבת תלמידי חכמים בה. ואיך מדינה מודרנית הדוגלת ברוח ישראל, גוזלת נכסי צבור שלם ומשלמת להם פרוטות ניר שאין להם ערך ומגלה אותם מבתים לבתי זרים, למען יהיו משועבדים לאפוטרופוס לנכסי נפקדים, ולחברת עמידר בעד דמי שכירות והופכת עירם לעיר שעשועים.¹⁰⁹

גם לאחר פרסום צו ההפקעה נמשכה הסחבת בטיפול בפרשה. בשל חוסר התיאום בין משרדי הממשלה ניאותה רשות הפיתוח לשלם פיצויים רק בעבור המבנים, בניגוד להמלצות הקודמות של כל הגורמים.¹¹⁰ בעניין הטיפול בשאלת ההריסות פנה הממונה על מחוז הצפון (שמו החדש של מחוז הגליל) ב-23 באוגוסט 1956 אל ראש עיריית טבריה במכתב חמור, והטיל עליו את האחריות למצב הקשה השורר בעיר העתיקה:

אתמול סיירתי בעיר התחתית טבריה [...] כפקיד ממשלתי וכאזרח אינני יכול להבליג מלמסור לך את רגשותי הקשים ואת התרשמותי ממראות ההריסות, שיירי האשפה – רושם מדכא ביותר עושים התושבים העניים והדלים שגרים בין תילי

108. צו ההפקעה של שר האוצר לוי אשכול, 14 בפברואר 1954, שם.

109. מכתבו של הרב יוסף דוויק אל שר הדתות, כ"א אדר א' תשי"ד, שם.

110. ממשא צחר אל מנהל משרד הארנונה ותשלום פיצויים, 24 במאי 1956, שם.

האשפה והחרבות – האמן נא ראש העיר, כי לא הייתי נחפז לפנות אליך בעניין כאוב זה אלמלא דאגתי לטובת טבריה היקרה לכולנו, ואלמלא דרישתי את טובתה לקראת עונת הרחיצה הממשמת ובאה.¹¹¹

ראש העיר ענה שבעיותיה של טבריה קשורות להשקעות של מיליוני לירות, ואין לעירייה יכולת כספית לטפל בהן לברכה.¹¹² עם זאת פנה צחר באותו היום למנהל משרד הפנים וביקש דיון דחוף בעניין העיר העתיקה טבריה בהשתתפות מנהל רשות הפיתוח ומנהל משרד העבודה. הוא התלונן שהעניין גזל ממנו שנים של טיפול, וכי רק בזכות מאמציו הורה שר האוצר לרשות הפיתוח לבצע את ההפקעה. לדבריו, מאז ההפקעה לא עלה בידו לקדם את העניין ולו צעד אחד נוסף, ותשלום הפיצויים לנפגעי ההריסות טרם הוסדר, וכן רשות הפיתוח לא עשתה דבר לקידום התכנון של ייעודו הסופי של השטח.¹¹³ כשנואש צחר מטיפול המשרדים השונים בפרשה פנה אל שר המשטרה בכור שטרית, שיעלה את העניין מחדש בממשלה:

סבורני שעליך להעלות מחדש בישיבת הממשלה את עניין הפיצויים של העיר העתיקה [...] שיחותי המרובות עם אגף נכסי המדינה בחיפה לא קדמו את העניין במאומה. נדמה לי שצריכה לבוא החלטת הממשלה אשר תטיל על המשרד הנוגע בדבר לבצע החלטת הממשלה בצורה מכובדת [...] נדמה לי שטרם נגמר הויכוח בין רשות הפתוח, והארנונה מי ישלם עבור המבנים, בינתיים מקבלים האנשים הודעות מרגיזות המודיעות רק על סכום הכסף של הקרקע, בלי להודיע דבר על המבנים.¹¹⁴

כסופו של דבר, בעקבות הלחצים והמאמצים הוכנו לקראת סוף שנת 1958 רשימות הפיצויים המפורטות, וכך הגיע לידי סיום עשור של סבל ומאבקים של תושבי הרובע היהודי של העיר העתיקה.

שווי הבניינים והקרקעות של יהודים, ערבים ואחרים בתחומי העיר העתיקה, בל"י

גוש	יהודים	ערבים	אחרים
15014	6,463	33,263	13
15015	2,995	15,299	--
15017	14,959	2,295	--
15018	19,482	3,641	--
15019	11,679	10,568	--
15020	11,815	3,831	--
15021	2,680	46,367	2,303

111. מכתב הממונה על מחוז הצפון בפועל אל ראש עיריית טבריה, 23 באוגוסט 1956, שם.
112. מראש עיריית טבריה משה צחר אל הממונה על מחוז הצפון, 23 בספטמבר 1956, שם.
113. מראש עיריית טבריה אל השר, מנהל משרד הפנים, 23 בספטמבר 1956, שם.
114. ממשלה צחר אל שר המשטרה בכור שטרית, 3 ביוני 1958, שם.

הרס העיר העתיקה בטבריה

אחרים	ערבים	יהודים	גוש
	8,521	5,862	15022
290	5,844	7,135	15023
	6,343	16,102	15024
	3,819	8,802	15025
2,606	139,791	107,974	בסה"כ
	250,371		בסה"כ כללי

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

שווי הרכוש היהודי, הערבי ושל אחרים שנהרס או הוחרם בסמוך לעיר העתיקה, בל"י

אחרים	ערבים	יהודים	גוש
--	19,329	8,025	15014
--	4,853	--	15015
9,888	633	10,865	15017
---	2,868	4,589	15018
---	503	1,763	15019
---	2,243	425	15020
3,133	30,218	4,981	15021
---	302	1,077	15022
290	----	2,387	15023
---	---	---	15024
9,375	---	46	15025
22,686	60,949	34,158	סה"כ
	117,793		בסה"כ כללי

מקור: ארכיון יד שטרית, מכל 2/34.

סה"כ שווי הרכוש של יהודים, ערבים והאחרים בכל הגושים בעיר העתיקה ובסמוך לה

אחרים	ערבים	יהודים	שווי הרכוש
25,292	200,740	142,132	
	368,164		הסה"כ הכללי בל"י

הלוחות האלה מראים שערכו של רכוש הערבים בשני האזורים היה כאמור גדול מזה של רכוש היהודים, מה שמחזק את ההערכה שרוב ההרס כוון לרכושם של הערבים. הערכות השווי נעשו לכל המבנים של כל צד בכל הגוש, ולא באופן פרטני. פירוט כזה נעשה רק בשלב מאוחר יותר, לפי השטח שהיה בבעלות כל משפחה.

סיכום ומסקנות

בתחילת המאה ה-18 בנה מושל הגליל שייח' דאהר אל-עומר את העיר טבריה מחדש, הקיפה חומה וקבע בה את מרכז שלטונו. ביוזמתו חודש היישוב היהודי בעיר בשנת 1740 משנענה ר' חיים אבו אלעאפיה להזמנתו ובא לגור בטבריה עם עשרות מחסידיו ותלמידיו. מאז נהפכה טבריה לעיר מעורבת ערבית ויהודית.¹¹⁵ במרוצת התקופה העות'מאנית חיו שתי הקהילות בשלום, וגם כשנעשו היהודים לרוב, לקראת סוף המאה ה-19, לא השתנו פני הדברים. מסורת זו נמשכה גם תחת השלטון הבריטי, ולאורך כל תקופת המנדט היתה טבריה אחת הערים השקטות בארץ. ואולם למרות היחסים הטובים בין שתי הקהילות משני העמים היתה טבריה העיר הראשונה שחלקה הערבי נכבש בידי הכוחות היהודיים, והעיר הראשונה שאוכלוסייתה הערבית פונתה ממנה – ב-18 באפריל 1948. אף-על-פי שמחצית מנכסי הדלא נידי בעיר העתיקה היו בבעלות יהודים, נהרס הרובע העתיק שלה כמעט לחלוטין בידי שלטונות מדינת ישראל, ולא עמדו לה לטבריה העתיקה קדושתה וחיבתה בהיסטוריה של העם היהודי.

מחקר פרשת ההרס אני למדים שמעשי ההרס לא היו מקריים, אלא חלק מתפיסה כוללת של מקבלי ההחלטות בימים ההם, ולפיה יש להרוס מיד את הערים הערביות כדי למנוע את חזרת התושבים הערבים אליהן. דבריו של נחמני שהובאו במאמר אינם מותירים ספק בנדרון. אמנם הממשלה לא החליטה רשמית להרוס את העיר, אך היא סיפקה אמצעים וסיוע לצבא ולעירייה, ולא ניסתה לעצור את ההרס בשום שלב. עוד הראיתי, שמעורבות המנהיגים המקומיים בהרס, בעיקר זו של יוסף נחמני ומשה וייס, היתה גדולה. הם היו הגורם העיקרי שדחף ודרבן את כל הגורמים להמשיך בהריסת העיר. גולן ציין כי בהרס חלק מהרבעים הערביים בצפת היתה תופעה דומה, כלומר גורמים מקומיים לחצו על הצבא, וזה שיתף עמם פעולה. במקרה של טבריה אף נעשה ההרס בהדרכתם.¹¹⁶ פז מאשים במפורש באמרו: 'פרשת הריסתו של רוב הגרעין העתיק של טבריה, לאחר סיום פעולות המלחמה באזור, יש בה כדי להאיר את המציאות הקשה של מוצאי מלחמת העצמאות ואת תחושת "תפוס כפי יכולתך" ששררה באזורים שניטשו – גורמים אינטרסנטיים שונים ניסו לבצע באותה תקופה מחטפים וקיצורי דרך לשם השגת מטרותיהם'.¹¹⁷

פרשת הרס טבריה העתיקה חשפה את חולשת הציבור הספרדי בעיר. ראש העיר הספרדי שמעון דהאן היה חסר אונים מול נחמני ווייס ולא הצליח לסייע לתושבי העיר העתיקה, שהיו רובם ככולם ספרדים. אפילו בן העיר, השר בכור שטרית, לא הצליח לעשות הרבה, אף-על-פי שמונה לעמוד בראש 'הוועדה בקשר להריסת בעיר העתיקה בטבריה'. מפרוטוקול דיוני הוועדה ברור עד כמה חסר השפעה היה לעומת שאר החברים

115. אבישר, ספר טבריה, עמ' 261-265.

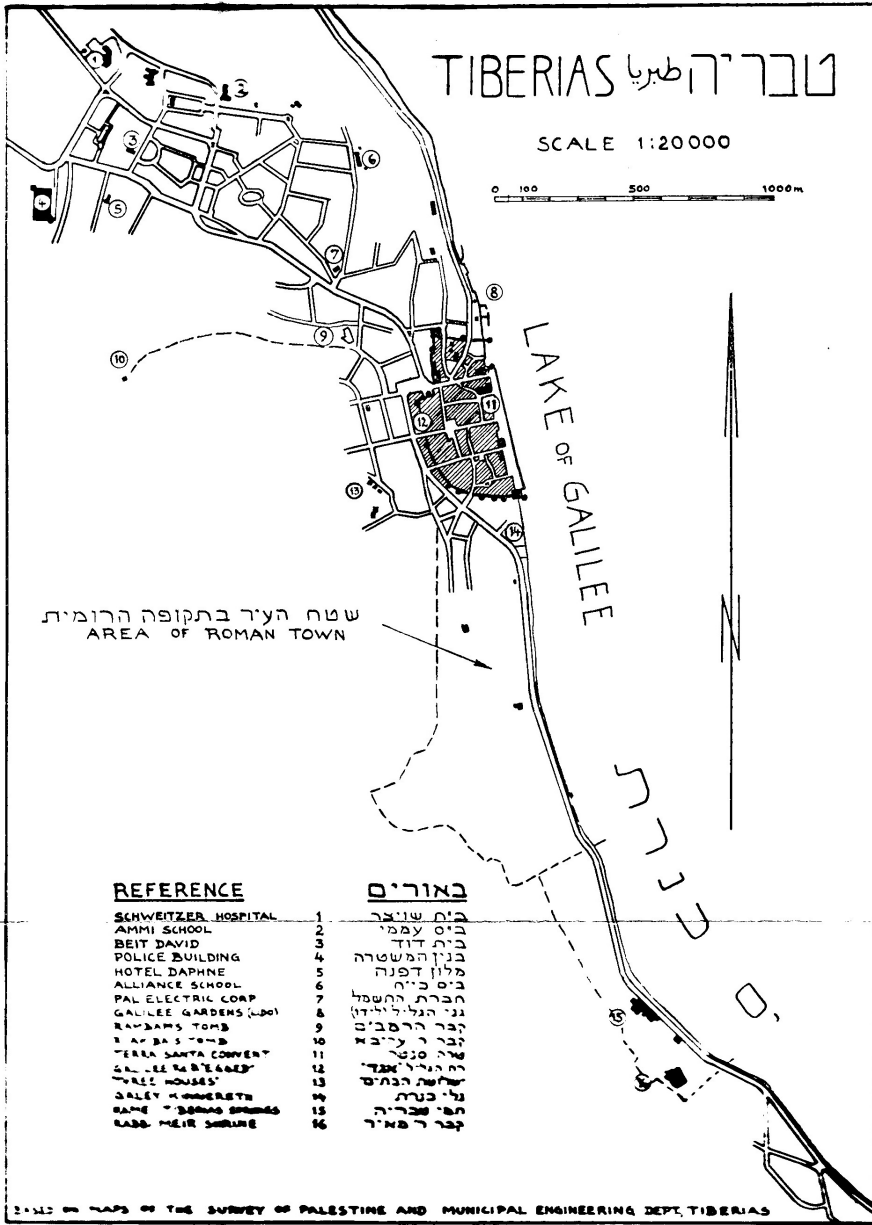
116. גולן, שינוי מרחבי, עמ' 166-169.

117. פז (לעיל הערה 1), עמ' 97.

ולעומת וייס. אף שהיה קשוב יותר מאחרים לתלונות של הנפגעים, הרי בסופו של דבר לא מילא אף אחת מדרישותיהם, והיה בין הממליצים על הפקעת השטח ותשלום פיצויים. כמו כן נחשפה במאמר זה מידת הזלזול שגילו המוסדות כלפי יהודי העיר העתיקה, שהשתייכו למה שמכונה 'היישוב הישן'. לא רק הרס הבתים, אלא גם הפקעת הקרקעות והדרישה לתשלום שכר דירה בגין מגוריהם הזמניים בבתיים ערביים נטושים. זאת ועוד, באופן מוחשי ניכר היחס אל 'עיר בעלת נוף מזרחי'. המצדדים בהרס העיר חזרו ותיארו אותה בעלת חזות מזרחית, המגלמת במראיה ובסמטאותיה הצרות את העבר הישן, המנוון והמסואב. הדבר מעיד על הלך הרוחות ששרר בימים ההם אצל רבים ממקבלי ההחלטות, שנוסף על שיקולי ביטחון ושיקולים לאומיים גם סלדו מ'הנוף המזרחי' הערבי והמוסלמי של ערים וכפרים כאחד. נוף זה סימל בעיניהם קיפאון ונחשלות של המזרח, ולכן לא היססו להרסו, גם אם יפגע הדבר ביהודים.

הטיפול בתשלום הפיצויים לתושבים היהודים נמשך שנים מספר תוך כדי סחבת ממושכת וביורוקרטיה לא מובנת כלפי מי שהיו במצב קשה מכל הבחינות. לא הסבל, לא העוני ולא הדוחק הצליחו לזרז את תשלום הפיצויים ואת שיכונם מחדש של תושבים שהיו חסרי אונים לנוכח שלטון שלא גילה כל רגישות למצוקתם. עניין תשלום הפיצויים חייב את השלטונות לטפל גם ברכושה של האוכלוסייה הערבית. משום כך, יחד עם הנתונים על רכוש היהודים הוכנו גם נתונים דומים על רכוש הערבים – מיקומו, היקפו, תיאורו והערכת ערכו הכספי. למיטב ידיעתי לא נעשה סקר מקיף ומפורט כזה בערים אחרות, והנתונים שנאספו בטבריה עשויים לשמש בסיס ודגם לחוקרים העוסקים בתחום.

מפת טבריה, 1947
מתוך: ל' ימיני, מדריך לטבריה וסביבתה הקרובה, חיפה תש"ז.

הרס העיר העתיקה בטבריה

מראה העיר טבריה מכיוון מזרח, לפני ההרס
באדיבות ארכיון יד שטרית בטבריה

מראה העיר טבריה, הכנסייה והמנזר
באדיבות ארכיון יד שטרית בטבריה

ההריסות, חלק מרחוב הגליל
באדיבות ארכיון יד שטרית בטבריה